

ŽENA U MITRAIZMU

PETAR SELEM
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR 10000 Zagreb
petar.selem@sabor.hr

UDK: 295.21-055.2
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-04-22

Razmatra se položaj žene u okviru kultne prakse mitraizma. U znanosti preteže mišljenje da je žena isključena iz sudjelovanja u misterijima, ali ima i suprotnih stavova.

KLJUČNE RIJEČI: *mitraizam, žena*

Među svim istočnim vjerovanjima ili bolje reći vjerovanjima podrijetlom s Istoka mitraizam neporecivo sadržava najizrazitije značajke interaktivnosti.¹ Po nekima, posebice je to mišljenje zastupao Merkelbach,² mitraizam je utemeljen na činu zajedništva, na solidarnosti i vazalnosti, ukratko: na zajedništvu skupine. To bi izvorno bila skupina muškaraca, lovaca, koji zajedništvu posvećuju gozbu. Iz toga će proisteći i obredna gozba, tzv. thrabeza. Ona se javlja u dvije inačice: ili kao gozba dviju osoba, uobičajeno označenih kao Mithra i Sol, odnosno Pater i Heliodromus, ili kao kolektivna gozba kojoj pribivaju više-manje svi stupnjevi mitraičkog posvećenja, ali to je, kako rekoh, gozba muškaraca, potvrda njihova zajedništva. Žene tu nema. Nema je ni u jednom od temeljnih prizora mitraičke ikonografije.

Jedino mjesto u mitraizmu gdje dolazi do razdvajanja jest ono u svezi s nazočnošću žene. Uvriježeno je i dobro utemeljeno mišljenje da su žene isključene iz mitraičke kultne prakse. Jedino je muškarcima pristupan tijek inicijacije, jedino se oni na spomenicima izjašnjavaju kao poklonici Mithre. Budući da o tome pitanju ipak ne postoji potpuno suglasje, a neke indicije, iako ne riješu ovu temeljnu prosudbu, ipak unose stanovite sumnje: doktrinarnu i kultnu praksu mitraizma valja pobliže promotriti s aspekta ženske nazočnosti ili nenazočnosti. Veliki su autoriteti u znanosti o mitraizmu, uz tek pokoju nijansu, suglasni da ženama nema mjesta u misterijima Mithre. Koncem 19. i početkom 20. stoljeća prvi je od njih, François Cumont, tvrdio da među stotinama sačuvanih natpisa nijedan ne spominje ni svećenicu, ni iniciranu žensku osobu, ni donatoricu. "Among the hundredes of inscriptions that have come down to us, not one mentions either a priestess, a woman initiate, or even a donatress."³ Najpozvaniji stručnjak za mitraizam narednog razdoblja Maarten J. Vermaseren⁴ ostaje pri istome zaključku s blagom suzdržanošću: "Il s'en degage l'impression bien nette que le culte de Mithra s'adressait de préférence aux hommes. Le culte maintenait ainsi en vie l'ancienne conception du clan dont les secrets ne sont destinés qu'à certains oreilles masculines et où l'homme en tant que chef de ménage représente la famille."

¹ P. SELEM, 2005.

² R. MERKELBACH, 1984.

³ F. CUMONT, 1903, 173.

⁴ M. J. VERMASEREN, 1960, 135.

Naime u riječi *de préférence* očituje se lagana suzdržanost. Veliki i kontroverzni stručnjak iz istoga razdoblja Leroy A. Campbell jasno govori o "exclusion of women from membership".⁵

Radikalan stav o ženskoj isključenosti iz mitraičkih misterija bez ikakve suzdržanosti zastupa Richard Gordon.⁶ Štoviše, on tvrdi da je mitraizam u svojoj biti neprijateljski nastrojen prema ženskome načelu: "hostile to the female principle". Pozivajući se na sv. Jeronima, nabraja imena sedam stupnjeva mitraičke inicijacije koji su isključivo muški, u muškome su rodu i po prirodi su muški: Miles, Heliodromus, Perses.⁷ Ti stupnjevi svjesno isključuju i poništavaju žensko načelo. Posebno se to odnosi na stupanj gavrana, Corax, koji je prema raznim antičkim autorima što ih citira Gordon već u starome svijetu shvaćen ne samo kao posve muška životinja (kompleks usta, vagina, kljun) nego i kao životinja neprijateljska za žene. Tajanstven i na razne načine tumačen stupanj Nymphusa koji bi se mogao najviše približiti ženskomu načelu, Gordon tumači kao neku vrstu "martial androgyny" jer žensko načelo u biti nije neovisno: "the female is not an independent principle, it is a part of the male".⁸ Gordonova je argumentacija temeljita iako je očito da se činjenice tumače isključivo u svjetlu potpore i obrane predzadane teze.

Gordonov radikalizam u nijekanju ženske nazočnosti u mitraizmu učvrstit će općeprihvaćeni stav, ali ne će otkloniti potrebu da se dopuste stanovite nijanse. Gerard Mussies⁹ ostaje pri tome da su žene isključene iz misterija: "women, however were not admitted to the mysteries of Persian god", ali dopušta da bi mogle biti donatorice: "...could make donations to the community of which their husbands or sons were members". I Robert Turcan ostaje pri suzdržanijoj tvrdnji: "Les femmes ne semblent pas avoir admises à participer aux liturgies...".¹⁰ Dakle, čini se, što znači odstupanje od apodiktičke tvrdnje. Od početka mitraističkih studija postoji donekle malobrojna, ali ne posve zanemariva oporba: skupina onih koji vjeruju u nazočnost žene u mitraizmu. Prvi od njih, F. Layard, još je u 19. stoljeću zastupao takav stav i polemizirao s Cumontom¹¹.

U radu objavljenome 1955. J. Fergusson ponešto odstupa od ortodoksnih shvaćanja i drži, primjerice, da je u mitraičkim zajednicama mogao postojati i ženski stupanj lavica. Na takav je stav odmah polemički odgovorio J. M. C. Toynbee.¹² Naposljetku se 2000. pojavio rad Jonathana Davida, dosad najradikalniji pokušaj da se ospori isključenost žena iz mitraičkih misterija. On izravno polemizira sa svim prethodnim uvriježenim shvaćanjima koja autor naziva ortodoksima. Uz argumente, o kojima će biti riječ, David se prije svega poziva na činjenicu da se u antičkim tekstovima nigdje ne govori o isključenosti žena: "This is not ancient text which states that women were excluded from mysteries of Mithras".¹³

Čimbenici na koje se David poziva u svojim osporavanjima dobro su poznati, pitanje je samo kako ih treba tumačiti. Riječ je ponajprije o dvama često spominjanim i tumačenim antičkim izvorima. Prvi je od njih neoplatonist Porfirije (De abstinentia 4,16) koji govori kako mitraisti dodjeljuju životinjska imena, pa one sudionike koji su inicirani u obrede nazivaju lavovima, žene lavicama, a nazočne gavranima. Tekst je oštećen, dvojben, a čitanja su različita. Bilo je i pokušaja da se riječ koja se odnosi na žene u obredu čita kao 'hijena'. To je posve neutemeljeno jer u mitraičkoj ikonografiji nema nijednoga lika hijene. Drugo je vrelo Tertulijan koji u djelu De praescriptione hereticorum (40) kao Mithrine poklonike spominje muškarce koji se suzdržavaju od spolnoga čina i virgines, dakle djevice.

⁵ L. A. CAMPBELL, 1968, 18, 316.

⁶ R. GORDON, 1980.

⁷ R. GORDON, 1980, 44.

⁸ R. GORDON, 1980, 53.

⁹ G. MUSSIES, 1982, 156–158.

¹⁰ R. TURCAN, 1993, 90; istaknuo P. S.

¹¹ F. LAYARD, 1847, 196.

¹² J. M. C. TOYNBEE, 1956.

¹³ J. DAVID, 2000, 129.

Najzanimljiviji je arheološki izvor dvostruka grobnica iz Oea, današnjega Guariche blizu Tripolija u Libiji. U dva groba iz kasnoga III. stoljeća s oslikanim natpisima *Qui leo iacet* i *qui lea iacet* pokopani su supružnici *Aurelius Magnus* i *Aurelija Arisuth*. Uz sarkofag su oslikani lav i lavica.¹⁴ David tvrdi da su i ostale slikarije povezane s mitraičkom ikonografijom sličnom odgovarajućoj ikonografiji na drugim mjestima iako to nije posve očigledno. "This painted tomb of a wealthy couple is covered with Mithraic iconography, bearing similarities with Mithraic sites elsewhere, and also depicting a lioness."¹⁵

Činjenica je, naprotiv, da na tome području nije pronađen mitrej ni bilo kakav drugi trag mitraičkoga kulta. Ta bi dva natpisa dakle ukazivala na nazočnost bračnoga para u četvrtome inicijacijskom stupnju: leo, lav, i to ne sâm suprug, nego i njegova žena koja pripada istomu stupnju kao lea, lavica. David kaže: "... seems to suggest that not only was the man a Mithraic initiate of the grade leo, but also his wife a participant as well, initiated into a grade lea, leading additional support to one of two readings of Porphyry's passage".¹⁶

U prilog svomu revizionističkom stavu David navodi još tri epigrafička spomenika i tri kipa ženskih osoba koji su pronađeni u mitrejima ili u vezi s njima.

Natpis iz II. stoljeća iz mitreja u Ostiji *mater Iunia Zosima* posvećuje kolegiju dendrofora.¹⁷ Već se dvojilo oko pripadnosti ovoga spomenika Mithrinu kultu. Naime, natpis pripada skupini zavjetnih kipića iz škole dendrofora, a mitrej kojemu se priključuju nalazio se uz svetište Kybele iako je, po svemu sudeći, nastao tek nešto kasnije. Squarciapino ističe: "I numeri 283-286 [misli se na CIMRM – op. P. S.] sono dediche di statuette nella schola dei dendrofori di cui se è detto e non mi sembra abbiano attinenza con culto mitriaco."¹⁸

Kolegij dendrofora okuplja usto poklonike kulta Kybele i zatim izidinskoga kulta, a nije u izravnoj vezi s mitraičkim misterijima. Teško je pronaći razloge zašto je Iunia Zosima bila mater, dakle homolog pateru neke mitraičke zajednice. Natpis iz Mediolanuma posvećuje žena *Varia Q. F. Severa*.¹⁹ Nije posve jasno komu je zavjet posvećen; D. M. na čelu natpisa može biti i uobičajeni *Diis Manibus*, posveta bogovima podzemlja. Tek se na trećemu natpisu, onome iz Emone, žena posvetiteljica imenom *Blastia* dovodi u izravnu svezu s Mithrom. Natpis naime glasi: *D(eo) i(n)victo) Mithrae / Silvano Augusto / sac(rum) Blastia / e...e...*²⁰ Uz Mithru se, i to punim nazivom, spominje i *Silvanus*, ilirsko božanstvo koje u specifičnim uvjetima Dalmacije i Panonije dolazi u vezu s Mithrom.²¹ Riječ je dakle o posebnoj vjerskoj sprezi koja nema samo lokalni nego i teološki razlog, što se potvrđuje vezom Mithre i Silvana, utvrđenom u Ostiji: u mitreju Aldobrandini nalazi se reljef Silvana, a u mitreju Del Palazzo Imperiale lijep mozaik s prikazom istoga božanstva.²²

Tri su likovna spomenika: mala mramorna ženska bista nađena uz mitrej Santa Prisca u Rimu,²³ kamena skupina što prikazuje majku i dijete iz mitreja u Dieburgu u Germaniji²⁴ i nedovršen ženski kip u mitreju u Carrawburghu na području Hadrijanova zida u Britaniji.²⁵

Jesu li čimbenici koje David navodi i koji upućuju na žensku nazočnost u mitraizmu, dostatni da pobiju uvriježeno mišljenje o njihovoj isključenosti? Mislim da ga ne mogu pobiti,

¹⁴ CIMRM, I, 113-115.

¹⁵ J. DAVID, 2000, 125.

¹⁶ J. DAVID, 2000, 125.

¹⁷ CIMRM, I, 284.

¹⁸ M. F. SQUARCIAPINO, 1962, 50-51

¹⁹ CIMRM I, 705.

²⁰ CIMRM, II, 1463; P. SELEM, 1980, 77, no. 1.

²¹ P. SELEM, 2005a.

²² M. F. SQUARCIAPINO, 1962, 42-45.

²³ M. J. VERMASEREN – C. C. van ESSEN, 1965, 150, T. LV.

²⁴ F. BEHN, 1928, 35, no. 14, fig. 39.

²⁵ I. L. A. RICHMOND – J. P. GILLAM, 1951, 30, T. 10A.

nego tek neznatno dopuniti. Vidjelo se da osim naziva 'lav' i 'lavica', a djelimice ikonografskih natuknica, supružnici iz Oaeje nemaju drugih, izričito referencijalnih veza s mitraizmom. Tako je Turcan ustvrdio sljedeće: "Rien ne prouve que la 'Lionne' (Lea) d'Oea ait été l'épouse d'un Lion mitraïque."²⁶ Ipak, ne treba posve isključiti pretpostavku da bi se moglo raditi o nekoj perifernoj mitraičkoj sekci na afričkome tlu, a u prilog tomu ide i činjenica da je i Tertulijan, koji spominje one mitraičke virgines, bio Afrikanac.²⁷

Epigrafski tekstovi donose tek jednu izričitu žensku posvetu Mithri; riječ je o ljubljanskome natpisu, ali i u tome se slučaju radi o specifično lokalnoj situaciji. Naposljetku, tri ženska kipa u mitrejima ili uz mitreje mogu svjedočiti o koječemu: moguće je da su žene preko svojih supruža mitraista mogle posvetiti neki kip; moguće je čak da sam mitraist, muškarac, obavlja neki zavjet u svezi s obitelji – za ženu ili za dijete, što bi potvrđivala skupina s majkom i djetetom. Sve to nipošto ne znači da su i ti članovi obitelji mogli sudjelovati u misterijima: "Les femmes aussi pouvaient se consacrer de cette façon au dieu, mais ne pouvaient néanmoins être admises aux mystères proprement dits."²⁸

Nema razloga da se posve otkloni Davidova teza kako i u mitraizmu postoje "different branches with different practices over time".²⁹ Ako je u nekoj od tih grana na trenutak došlo do odstupanja od neporeciva pravila da je mitraizam muški kult, to ne može izmijeniti opću sliku. Pri izvođenju zaključka valja imati na umu i činjenicu da u mitraičkoj ikonografiji, posebice u prizorima koji se odnose na Mithrino rođenje, njegova djela i podvige, kao i na drugim prizorima iz svete storijske gotovo uopće nema ženskih likova. I po tome je mitraizam različit od ostalih poganskih religija koje obiluju ženskim likovima i alegorijama. Svejedno, izneseno ipak osporava Gordonovu tezu da je mitraizam u svojoj srži neprijateljski prema ženskomu načelu.

KRATICE

CIMRM M. J. Vermaseren: *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Hague Comitatus, 1956–1960.

EPRO Études préliminaires aux religions orientales, J. Brill, Leiden.

LITERATURA

BEHN, F., 1928. - *Das Mithrasheiligtum zu Dieburg*, Berlin.

CAMBELL, L. A., 1968. - *Mithraic iconography and ideology*, EPRO 11, Leiden.

DAVID, J., 2000. - The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern, *Numen, International Review for the History of Religions*, XLVII/2, Leiden, 121-141.

FERGUSON, J., 1955. - More About Mithras, *Hibbert Journal*, 53, London, 319-326.

GORDON, R., 1980. - Reality, evocation and boundary in the Mysteries of Mithras, *Journal of Mithraic Studies*, 3, London, 42-63.

²⁶ R. TURCAN, 1993, 90.

²⁷ J. DAVID, 2000, 127.

²⁸ M. J. VERMASEREN, 1960, 135.

²⁹ J. DAVID, 2000, 140.

- LAYARD, F., 1847. - *Introduction à l'étude du culte public des mystères de Mithra en Orient et en Occident*, Paris.
- LAYARD, F., 1867. - *Richerches sur le culte public et les mystères de Mithra en Orient et en Occident*, Paris.
- MERKELBACH, R., 1984. - *Mithras*, Hain.
- MUSSIES, G., 1982. - Cascelia's Prayer, u U. Bianchi & M. J. Vermaseren (ur.), *La Soteriologia dei culti orientali nell'Impero romano*, Leiden, 148-163.
- RICHMOND, I. L. A. – GILLAM, J. P., 1951. - *The Temple of Mithras at Carrawburgh*, Newcastle upon Tyne.
- SELEM, P., 1980. - *Les Religions orientales en Pannonie romaine – partie en Yougoslavie*, EPRO, 85, Leiden.
- SELEM, P., 2005. - Integrativni čimbenici u mitraičkoj religiji, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37, Zagreb, 17-22.
- SELEM, P., 2005a. - Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine, M. Sanader (ur.), *Illyrica antiqua – ob honorem Duje Rendić Miočević*, Zagreb, 425-432.
- SQUARCIAPINO, M. F., 1962. - I Culti orientali ad Ostia, EPRO, 3, Leiden.
- TOYNBEE, J. M. C., 1956. - Still More About Mithras, *Hibbert Journal*, 54, London, 1956, 107-114.
- TURCAN, R., 1993. - *Mithra et le mithriacisme*, Paris.
- VERMASEREN, M. J., 1960. - *Mithra, ce dieux mystérieux*, Bruxelles.
- VERMASEREN, M. J. - VAN ESSEN, C. C., 1965. - *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden.

WOMEN IN MITHRAISM

SUMMARY

The position of women is considered in the framework of the religious practices of Mithraism. It is generally considered that women were excluded from participation in the mysteries, but some opposing voices can also be heard.

KEY WORDS: *Mithraism, women*